

УДК 911.3:312 „1971/1991” (497.11)

Оригинални научни рад

Демографија – Србија – 1971/к

М = 9978

Бранислав Стојановић*

НЕКЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ПРОМЕНЕ У ДЕМОГРАФСКИМ РЕОНИМА (РЕГИОНИМА) СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ 1971–1991. ГОДИНЕ

Извод: Схема сталних реона за демографска истраживања тестирана је, с обзиром на актуелно просторно-демографско стање, анализом две компоненте: динамике промена у популационој величини реона (региона) и промене и њиховој густини насељености. Основни циљ анализе био је утврђивање нивоа погодности ове схеме као, евентуалне, основе комплексне демографске регионализације простора Србије. На основу резултата анализе идентификоване су све оне неопходне модификације схеме које детерминишу актуелни демографски токови.

Кључне речи: регион, простор, становништво, густина, демографија.

Abstract: Scheme of permanent regions for demographic researches was tested, in respect to current spatial-demographic condition by analyzing two components: the dynamics in changes of population volume of regions and changes in the population density. The aim of this research was to establish the suitability level of this scheme as a possible basis for complex demogeographic regionalization of the space of Serbia. The results of the analysis have showed all the necessary modifications of the schemes determined by current demographic streams.

Key words: region, space, population, density, demogeography

Увод

Схема сталних реона (региона)¹ за демографска истраживања дефинисана је почетком 60-их година и представља један од најзначајнијих емпиријских резултата проучавања везаних за декомпоновање просторно-демографских комплекса². Иако је по својој суштини (као и форми и основном циљу), практично, демографска

* мр Бранислав Стојановић, истраживач-сарадник, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд.

¹ Термин реон (рејон или рајон) de facto је синоним термина регион, а илуструје термилошко „богатство” (прецизније речено конфузију) које је владало и влада, у овим просторима када се ради о проблему регионализације.

² Резултат је комплексних истраживања групе сарадника Центра за демографска истраживања Института друштвених наука из Београда.

садржи и бројне елементе који је квалификују као незаобилазну емпиријску подлогу (а могуће и основу) за она даља истраживања која би резултирала демографском регионализацијом простора Србије (Стојановић, Михајловић, 1996). Евидентно је да је главни циљ формирања ове схеме био „... да се проучи развитак становништва Југославије на свим његовим подручјима, пошто су демографске карактеристике на разним подручјима веома различите, па се развитак становништва Југославије не може правилно да сагледа и проучи ако се ово изучавање становништва не темељи и на анализама по мањим подручјима” (Сентић, 1963: 167).

Карактеристично је за ову схему да су основни принципи формирања реона, уз „чисто” демографске и прагматско-статистичке (поштивање граница република, аутономних покрајина и општина) елементе, садржавали и оне који су изразито географски: просторно повезивање реона, њихова физиономска, односно морфолошка, сличност. На основу ових принципа извршена је двостепена диференцијација простора на реоне првог и на реоне другог степена, с тим што је основна детерминанта био популациони лимит од 250.000 становника (за реоне првог степена), односно од 1.000.000 становника (за реоне другог степена). Цело подручје некадашње Југославије, овом схемом, било је подељено на укупно 79 реона првог и 20 реона другог степена, а подручје Србије на 30 реона првог и седам реона другог степена (Група аутора, 1963). Практично ово декомпоновање простора извршено је комбинацијом неколико принципа: принципа формалних граница (административно-управних), делимично модификованог, у складу са циљевима и елементима ове регионализације, принципа физиономичности (морфолошке карактеристике издвојених просторних јединица) и, у одређеној мери, принципа хомогености статистичких мера дисперзије вредности оних демографских обележја, и њихових модалитета, који су издвојени као релевантни параметри за дефинисање граница региона оба нивоа.

У првој фази истраживања идентификована је група од 19 индикатора демографског карактера, који су обухватили показатеље о динамичности становништва (промене у популационој величини, компоненте биодинамике), промене у неким структурним обележјима становништва (економским, образовним), као и неке карактеристике домаћинства. Ова група индикатора обухватала је и једно просторно обележје становништва (кофицијент опште насељености), које је, каснијом, селекцијом елиминисано. Сви индикатори тестирани су испитивањем нивоа хомогености сваког хипотетичког региона (статистичким мерама дисперзије), а затим селекционисани на основу резултата тестирања. Елиминисани су они за које је оцењено да су непоуздани, или неодговарајући, и формирана је листа од 8 индикатора

тора,³ који су прихваћени као релевантни за ову регионализацију. Управо овако селекционисани индикатори, који су детерминисани и основним принципима, а из којих резултирају параметри, дају овој регионализацији доминантно демографски карактер, јер не укључују нити једну просторну карактеристику становништва (дистрибуцију мерену густинама, компоненте механичког кретања, урбанизацију, и др.), тако да она нема одлику демогеографске регионализације, а представља само оквир за даља демографска истраживања, што је и био циљ њеног формирања (Стојановић, Михајловић, 1996).

Међутим, како ова регионализација према својим принципима, „технологији“ (методи, инструментариј) и резултатима представља и потенцијалну „арматуру“ за демогеографску регионализацију, односно просторно-демографску декомпозицију територије Србије, било би неопходно извршити даља, комплексна, проучавања која би ову схему користила као основу. Овај рад (који је резултат истраживања прелиминарног карактера) полази, у основи, од ове хипотезе. Истраживање је фокусирано на испитивање само две компоненте: једне која је изразито демографска – динамика промена популационе величине реона оба степена у периоду 1971-1991. година,⁴ и друге, која је просторно-демографског карактера – промене у густини насељености. Циљ овог истраживања је утврђивање сигнификантности схеме сталних реона за демографска истраживања за демогеографску регионализацију, односно у којој мери је актуелно демографско стање у Србији, евентуално, модификује.

У првој фази истраживања утврђене су садашње (стање 1991. године) просечне популационе димензије реона првог и другог степена у Републици (табела 1).

³ Ова листа садржи следеће индикаторе: индексе пораста становништва 1953-1961. година, проценат активног пољопривредног становништва 1953., проценат неписменог становништва 1953., просечна величина домаћинства 1961., стопа наталитета 1959., стопа морталитета 1959., стопа инфантилног морталитета 1959. и проценат стручне помоћи код лечених пре смрти 1959. године (Група аутора, 1963).

⁴ Овај период изабран је из два разлога: прво јер су у питању две декаде које су карактеристичне по значајним променама у тенденцијама укупних демографских кретања у највећем делу испитиваног простора, и друго јер су релевантни подаци за изабране временске пресеке упоредиви.

Таб. 1 – Број и просечна величина демографских реона I и II степена по макроцелинама Србије (стање 1991. године)

Tab. 1 - Number and average volume of demographic regions of 1st and 2nd degree in macro-entireties of Serbia (in 1991)

Назив макро-целине	Број реона		Просечна величина (km ²)		Просечан број станов.	
	I	II	I	II	I	II
Средишња Србија	20	4	2798	13002	290445	1452226
Косово и Метохија	4	1	2722	10887	489049	1956196
Војводина	6	2	3584	10753	335648	1006944
СРБИЈА	30	7	2945	12623	325966	1396999

Извори:

Шема сталних реона за демографска истраживања; Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања, Београд 1963.

Општине у СР Србији 1988 – статистички подаци; Републички завод за статистику, Београд 1989.

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Према подацима за 1991. годину само у макрорегиону средишње Србије просечна величина реона првог степена била је (у границама релативне толеранције) нешто већа од димензије (лимита) која је утврђена, као принцип, за формирање схеме реона, док је на Косову и Метохији готово двоструко већа (1961. године је испод лимита), а у Војводини осетно изнад ове нумеричке границе, с тим да је неопходно истаћи да је и 1961. године, у овој макроцелини, била изнадпросечна (Група аутора, 1963). Кад се ради о реонима другог степена само су у Војводини просечне величине око утврђеног лимита (1.000.000 становника). Евидентно је да се популациони лимити, утврђени према демографском стању 1961. године, морају прилагодити актуелној ситуацији. Ако се посматрају просечне просторне величине реона оба нивоа, по макроцелинама Републике, онда се јасно уочава да су разлике осетно мање у односу на просек за целу територију Србије него кад се ради о њиховој просечној демографској димензији. У поређењу са 1961. годином, која је била базна за одређивање популационих лимита, реони првог и другог степена у средишњој Србији 1991. године били су (у просеку) већи за 21%, на Косову и Метохији за чак 103%, а у Војводини за свега 6%.

Таб. 2 – Основни показатељи за реоне I и II степена – стање 1991. године

Tab. 2 - Principal indicators for regions of 1st and 2nd degree – 1991

Назив реона I и II степена	Број општина	Површина у km ²	Број становника	Становника на km ²
Београд	16	3222	1602226	497
Колубара	6	2415	200879	83
Мачва	3	1519	181406	119
Подрине	5	1813	157919	87
Подунавље	3	1244	226589	182
Шумадија	6	2388	312160	131
ШУМАДИЈА	39	12601	2681179	213
Млава	8	3856	253492	66
Крајина	3	2650	118818	45
Поморавље	6	2614	264108	101
Тимок	4	3958	196083	49
ИСТОЧНА СРБИЈА	21	13078	832501	64
Јабланица	6	2772	255011	92
Ншшава	4	2765	116926	42
Ншшки крај	8	3180	423954	133
Топлица	3	2016	92268	46
Врањски крај	7	3528	243529	69
ЈУЖНА МОРАВА	28	14253	1131688	79
Чачански крај	4	3017	230718	76
Ибар	3	2435	180394	74
Расина	7	2958	296690	100
Санџак	6	4504	257849	57
Ужички крај	6	3122	197857	63
СТАРОВЛАШКИ КРАЈ	26	16036	1163538	73
Косово	10	3484	700594	201
Метохија	5	2320	401420	173
Шарски крај	9	3037	578278	190
Звечан	6	2046	275904	135
КОСОВО И МЕТОХИЈА	25	10887	1956196	180
Јужна Бачка	11	3651	535778	147
Северна Бачка	6	2698	286354	106
Срем	7	3478	309981	81
Западна Бачка	5	2771	233165	84
БАЧКА И СРЕМ	29	12598	1365278	108
Јужни Банат	8	4245	328428	77
Северни Банат	8	4663	320183	69
БАНАТ	16	8908	648611	73

Извор:

Шема сталних реона за демографска истраживања; Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања, Београд 1963.

Општине у СР Србији 1988 – статистички подаци; Републички завод за статистику, Београд 1989.

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

У другој фази истарживања извршена је идентификација реона за демографска истраживања оба нивоа према просторној величини (која је константна), демографској димензији, густини насељености и броју општина⁵ које обухватају (табела 2) у 1991. години. Од укупно 30 реона првог степена у средишњој Србији налази се 20 (или 2/3), а укључују 114 општина. Реон другог степена Шумадија највећи је од свих реона. овог ранга, у Републици како у формалном смислу (обухвата 39 општина), тако и демографском (1991. године концентрисано је 46% становништва макроцелине средишња Србија, односно 27% популације целе Републике) и просторно-демографском смислу (1991. године коефицијент опште насељености био је за 105% већи од просека за макроцелину и за 92% изнад републичког просека).⁶ Сви остали реони другог степена у средишњој Србији осетно су популационо мањи, а према густини насељености слабије насељени, али су према просторном обухвату много већи (од 4% до 27%) у поређењу са реоном Шумадија.

Косово и Метохија, у целини представља један реон другог степена, а 1991. године било је изразито диференцирано према броју општина које обухватају реони првог степена (од 5 до 10), површини ових реона (разлика између најпространијег и просторно најмањег износила је чак око 70%), као и демографској величини: однос између популационо највећег и најмањег реона 1991. године био је 2,5:1. Карактеристично је да се ове значајне разлике јављају у условима који немају неку наглашену просторно-демографску димензију која би резултирала овако израженом диференцијацијом. Од укупно 30 реона првог степена ова покрајина обухвата само 4 (или око 13%), али од укупне популације Републике чак 1/5 (20%), а њен територијални обухват износи 12%, уз изнадпросечну густину насељености (1991. године била је за 62% већа од просека за Србију).

Ситуација у Војводини, према многим елементима, разликује се у поређењу с остале две макроцелине. Простор ове покрајине подељен је у два реона другог степена и има укупно 6 реона првог степена, с тим што је физиономски критеријум више него доминантан, и то не само у формалном већ и фактичком смислу. Реон другог степена Бачка и Срем је по површини за 41% већи од реона Банат, за чак 110% (стање 1991. године) према демографској димензији (у

⁵ Број општина по реонима дат је са стањем у 1981. години због компаративности показатеља јер официјелна статистика административно-територијалне промене није ажурно пратила.

⁶ С обзиром на изражену доминацију Београда у овом реону другог степена адекватнији назив реона био би Београдско-Шумадијски, али су у овој анализи задржани оригинални географски називи реона оба нивоа који су дати у оригиналној схеми реонизације.

овом случају агломерација Новог Сада није онај елемент који детерминише овако велику разлику), а за 44% у густини насељености. Специфично је да је унутаррегионална диференцијација, како према просторној величини тако и према концентрацији становништва и густини насељености, израженија у региону другог степена Бачка и Срем, који је, у односу на вредност коефицијента опште насељености за Републику просечно насељен, док је регион Баната осетно испод-просечно насељен.

Таб. 3 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Шумадија, у периоду 1971-1991. године

Tab. 3 - Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, Šumadija, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Београд	1209360	1470073	1602226	375	456	497
Колубара	202301	204942	200879	84	85	83
Маџа	169574	180206	181403	112	119	119
Поврине	155362	158193	157919	86	87	87
Полунавље	197656	220930	226589	157	178	182
Шумадија	264344	301354	312160	111	126	131
ШУМАДИЈА	2198777	2535698	2681179	174	201	213

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Таб. 4 – Индекси раста (пада) броја становника у демографском реону II степена Шумадија у периоду 1971-1991. година

Tab. 4 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, Šumadija, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Индекси		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Београд	122	109	132
Колубара	101	98	99
Маџа	106	101	107
Поврине	102	100	102
Полунавље	112	103	115
Шумадија	114	104	118
ШУМАДИЈА	115	106	122

Степен релативне хомогености реона оба нивоа, мерен динамичким демографским карактеристикама и актуелним просторним распоредом (израженим густином насељености), оцењиван је у следећој фази истраживања, и то за сваки реон другог степена посе-

бно, с тим што су анализиране само промене до нивоа реона првог степена, али не и унутар њих (до нивоа општине). У табели 3 дат је број становника за изабране временске пресеке (пописне године) и густине насељености за реон другог степена Шумадија, као и за реоне првог степена који су у његовом саставу, а у табели 4 дати су индекси раста (пада) броја становника за посматрани период.

Очито је да у реону првог степена Шумадија Београд апсолутно доминира према свим елементима, и то у толикој мери да, у потпуности, деформише стварну демографску слику овог реона. Реон првог степена Београд концентрише (1991. година) готово 60% становништва реона Шумадија,⁷ а у периоду 1971-1991. година остварио је 81% демографског раста овог реона другог степена. Сви остали реони првог степена, у оквиру реона Шумадија, не само да су, у анализираном периоду, остварили исподпросечан раст (у односу на просек реона у целини) већ, неки од њих (посебно у етапи од 1981-1991. године) имају карактеристику популационо стагнантних простора, на пример реони Подриње, Колубара и Мачва. Једини реони првог степена Подунавље и Шумадија имају нешто динамичнији популациони раст, и нешто већу густину насељености, у односу на остале (изузев реона Београд), првенствено захваљујући расту њихових водећих урбаних средишта (Смедерево, Крагујевац). Специфичност региона другог степена Шумадија је и енормној разлици између демографске величине највећег и најмањег региона првог степена у његовом саставу: 1991. године износила је чак 10:1 (Београд и Подриње), и најекстремнија је у целој Републици.

Реон другог степена за стална демографска истраживања Источна Србија према просторној величини не одступа значајније од просека за макроцелину средишње Србије (за свега -7%), али према свим осталим индикаторима (демографској динамици, популационој димензији и густини насељености) осетно заостаје. Подаци о променама броја становника, и величини коефицијента опште насељености, за посматрани период (према годинама пописа) дати су у табели 5, а о релативним показатељима демографске динамике (индекси раста - пада) у табели 6.

⁷ Удео реона првог степена Београд 1971. године, у укупној популацији реона Шумадије износио је 55%, а 1981. године 58%.

Таб. 5 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Источна Србија у периоду 1971-1991. година

Tab. 5 - Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, East Serbia, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Млава	263015	263677	253492	68	68	66
Крајина	122999	123977	118818	46	47	45
Поморавље	262055	270474	264108	100	103	101
Тимок	201341	203774	196083	51	51	49
ИСТОЧНА СРБИЈА	849410	861902	832501	65	66	64

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Таб. 6 – Индекси раста (пада) броја становника у демографском реону II степена Источна Србија у периоду 1971-1991. година

Tab. 6 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, Šumadija, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Индекс		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Млава	100	96	96
Крајина	101	96	97
Поморавље	103	98	101
Тимок	101	96	97
ИСТОЧНА СРБИЈА	101	97	97

Овај реон, према свим анализираним индикаторима, припада групи реона другог степена за стална демографска истраживања у Србији који остварују наглашено стагнантни демографски развој и изразито су слабо насељени. Кад се ради о унутаррегионалним разликама простор региона првог степена Поморавље, у односу на просек региона Источна Србија, је изнадпросечно, значајно, насељенији: 1991. године густина насељености у овом реону била је за 58% већа од просека. Карактеристично је да се овај реон првог степена не издваја посебно по осталим истраживаним елементима, тако да је евидентно да овај реон, de facto, предствља демографску резултанту значајне популационе концентрације у „трограђу” (Јагодина, Ђуприја, Параћин), више него резултанту равномерне демографске експанзије, што илуструје и његова интрарегионална диференцијација (на нивоу општина, а посебно на нивоу насеља). Изнад-

просечну густину, али не и демографски раст, има и реон првог степена Млава, и то из истог разлога као и реон Поморавље, иако је одступање осетно мање. Однос између популационо највећег и најмањег реона првог степена у региону Источна Србија, 1991. године, износио је 2,2:1 (Поморавље и Крајина), што је у границама толеранције. У поређењу с осталим реонима истог ранга овај реон, углавном, према свим посматраним индикаторима, има релативно висок ниво конзистентности.

У табели 7 дати су подаци о променама у популационој величини и коефицијенту опште насељености у реону другог степена Јужна Морава, а у табели 8 промене у величини индикатора релативног демографског кретања у посматраном периоду (индекса демографског раста-пада).

Таб. 7 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Јужна Морава у периоду 1971-1991. година

Tab. 7 - Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, South Morava, in the period 1971 - 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Јабланица	260982	262531	255011	94	95	92
Нишава	136008	127427	116926	49	46	42
Нишки крај	331335	422628	423954	123	133	133
Топлица	108318	101223	92268	54	50	46
Врањски крај	230373	238753	243529	65	68	69
ЈУЖНА МОРАВА	1127016	152562	1131688	79	81	79

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Таб. 8 – Индекси раста (пада) броја становника у демографском реону II степена Јужна Морава у периоду 1971-1991. година

Tab. 8 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, South Morava, in the period 1971 - 1991

Реон I степена	Индекси		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Јабланица	100	97	98
Нишава	94	92	86
Нишки крај	108	100	108
Топлица	93	91	91
Врањски крај	104	102	106
ЈУЖНА МОРАВА	102	98	100

Овај реон је према територијалној величини изнадпросечан, а према демографској величини исподпросечан у односу на макроцелину средишње Србије. Обухвата укупно 28 општина, које формирају 5 реона првог степена, међусобно значајно различитих према свим истраживаним елементима: просторном обухвату, популационој величини, густини насељености и релативном демографском расту у посматраном периоду. Демографски највећи и најгушће насељен, у свим етапама периода 1971-1991. година, је реон првог степена Нишки крај, који је, у овом периоду, имао и изнадпросечан демографски раст. Овај реон је за чак 4,6 пута већи од популационо најмањег реона првог степена у региону Јужна Морава (Топлице, који је и најмањи у целој Републици), а за 68% има (1991. године) већи коефицијент опште насељености од регионалног просека. Једино још реон првог степена Врањски крај има, делимично, сличне карактеристике, али је знатно слабије насељен. Евидентно је да просторно-демографске карактеристике реона Нишки крај, према свим испитиваним компонентама, резултирају из експанзије Ниша, као водећег урбаног средишта у овом простору (Врање има неупоредиво мањи утицај у реону првог степена Врањски крај, а Лесковац још мањи у реону Јабланица).

Реон другог степена Старовлашки крај по површини коју заузима највећи је у макрорегиону средишње Србије, а према броју становника, 1991. године, други по величини. Промене у његовој демографској димензији и густини насељености дате су у табели 9, а у вредностима индекса популационог раста у табели 10.

Таб. 9 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Старовлашки крај у периоду 1971-1991. година

Tab. 9 - Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, Starovlaški Kraj, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Чачански крај	217223	229047	230748	72	76	76
Ибар	157460	175865	180394	65	72	74
Рашица	282634	297041	296690	95	100	100
Сављак	229702	246974	257849	51	55	57
Ужички крај	183133	195375	197857	59	63	63
СТАРОВЛАШКИ КРАЈ	1075152	1144302	1163538	67	71	73

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Таб. 10 – Индекси раста (пада) броја становника у демографском реону II степена Старовлашки крај у периоду 1971-1991. година

Tab. 10 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, Starovlaški Kraj, in the period 1971 - 1991

Реон I степена	Индекси		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Чачански крај	105	101	106
Ибар	112	102	115
Расина	105	100	105
Санџак	107	104	112
Ужички крај	107	101	108
СТАРОВЛАШКИ КРАЈ	106	102	108

У целици, у анализираном периоду (1971-1991. година), у овом реону другог степена (посматрано до нивоа реона првог степена) остварен је демографски раст, што је јединствен случај у макрорегиону средишње Србије. Једино у етапи 1981-1991. година већина реона првог степена (изузев реона Санџак, али не и пренаглашено) демографски стагнира, што је у складу с општом тенденцијом популационог развоја у највећем делу простора Србије у овој етапи. Изнадпросечан демографски раст, у периоду 1971-1991. година остварили су реони првог степена Ибар и Санџак (чији су водећи урбани центри Краљево и Нови Пазар удвостручили своју популациону димензију). Простор демографског реона првог степена Расина, у овом региону, надпросечно је насељен, али мање као резултат демографског раста највећег градског средишта овог простора (Крушевца) већ више као резултат, релативно, високог степена концентрације становништва у осталим општинама које формирају овај реон. Унутаррегионални однос између демографски највећег и најмањег реона првог степена 1991. године износио је 1,6:1, и био је најповољнији у средишњој Србији.

Макрорегион средишње Србије, који је схемом диференциран на 20 реона првог и 4 реона другог степена за демографска истраживања, према посматраним индикаторима, у анализираном периоду (1971-1991. година) показује, релативно, висок степен хомогености и конзистентности, али под условом да се, као посебни стални реони, издвоје агломерациона подручја три највећа урбана средишта у овом простору: Београда, Ниша и Крагујевца. Ове агломерације, које су 1991. године, биле неупоредиво веће него 1961. године, која је базна за формирање схеме сталних реона, не само да нарушавају утврђене горње лимите, већ озбиљно деформишу просторно-

демографску „слику” реона другог степена којима припадају.

Простор Косова и Метохије, према схеми, представља јединствени реон другог степена, који формирају четири реона првог степена. Подаци о променама њихове популационе величине и вредностима коефицијената опште насељености, у периоду 1971-1991. година, дати су у табели 11, а о величинама индекса демографског раста у табели 12.

Таб. 11 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Косово и Метохија у периоду 1971-1991. година

Tab. 11 - Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, Kosovo and Metohija, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Косово	442984	562267	760594	127	161	201
Метохија	267204	336831	401420	77	97	115
Шарски крај	337157	450375	578278	111	148	190
Звечан	196466	234667	275904	96	115	135
КОСОВО И МЕТОХИЈА	1243811	1584440	1956196	114	145	180

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Таб. 12 – Индекси раста броја становника у демографском реону II степена Косово и Метохија у периоду 1971-1991. година

Tab. 12 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, Kosovo and Metohija, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Индекси		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Косово	127	125	158
Метохија	126	119	150
Шарски крај	134	128	171
Звечан	119	118	140
КОСОВО И МЕТОХИЈА	127	123	157

Према територијалном обухвату реони првог степена унутар макроцелине Косово и Метохија међусобно се значајно разликују, тако да је просторно највећи (Косово) за готово 71% пространији од најмањег (Звечан). Ова два реона уједно су (стање 1991. године) демографски највећи (Косово), односно најмањи (Звечан), а однос између њихове популационе димензије износио је 2,5:1. Према

просечној густини насељености макроцелина (реон) Косово и Метохија током целог посматраног периода, је најгушће насељен у целој Републици (једино реон Шумадија има већу густину), а сваки од реона првог степена у његовом саставу има коефицијент изнад просека за Србију. Реон Косова и Метохије остварио је, у свим етапама анализираних периода, надпросечни демографски раст, с тим да је у етапи 1971-1991. година евидентна тенденција благог успоравања. Унутаррегионалне разлике у порасту становништва немају такав значај да би модификовале општу регионалну тенденцију демографског развоја. Реон првог степена Шарски крај имао је највећи релативни раст, а реон Звечан најмањи, али неупоредиво већи од просека Републике и од свих осталих реона истог ранга у Србији. Урбана агломерација Приштине, без обзира на своју популациону величину, нема ону улогу „деформатора” просторно-демографске структуре реона којем припада, као што је то случај са великим урбаним центрима у средишњој Србији.

Подручје Војводине схемом је подељено на два реона другог степена: Бачку и Срем, и Банат. У табели 13 дати су подаци о променама броја становника у анализираном периоду, и густина насељености по реонима првог степена у региону Бачка и Срем, а у табели 14 индекси популационог раста (пада).

Таб. 13 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Бачка и Срем у периоду 1971-1991. година

Tab. 13 -Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, Bačka and Srem, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Јужна Бачка	466735	519773	535778	128	142	147
Северна Бачка	293773	297111	286354	109	110	106
Срем	285474	306085	309981	82	88	89
Западна Бачка	240019	239119	233165	87	86	84
БАЧКА И СРЕМ	1286001	1362088	1365278	102	108	108

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Таб. 14 – Индекси раста (пада) броја становника у демографском реону II степена Бачка и Срем у периоду 1971-1991. година

Tab. 14 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, Bačka and Srem, in the period 1971 - 1991

Реон I степена	Индекси		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Јужна Бачка	111	103	115
Северна Бачка	101	96	97
Срем	107	101	109
Западна Бачка	100	97	97
БАЧКА И СРЕМ	106	100	106

Бачко-Сремски реон другог степена је, после Шумадијског и Косовско-Метохијског, трећи по (демографској) величини у Србији и просечно је насељен, у односу на коефицијент опште насељености у Србији 1991. године. Формирају га четири реона првог степена, који се међусобно значајно разликују према просторном обухвату, популационој величини, густини насељености и динамици демографског раста. Популационо (и просторно) највећи је реон Јужна Бачка, који је уједно и најгушће насељен: 1991. године за 36% изнад регионалног просека. На ову просторно-демографску ситуацију доминантно утиче урбана агломерација Новог Сада, која је 1991. године концентрисала готово половину (49,5%) популације реона Јужна Бачка. Овај реон је 2,3 пута популационо већи од најмањег у региону Бачка и Срем. Мерено разликама у просторном обухвату, демографској димензији, као и густини насељености реона првог степена, који су у његовом саставу, овај регион другог степена је један од најконзистентнијих у Србији, посебно кад се изузме улога Новог Сада у модификацији стварних просторно-демографских односа, и структуре, овог подручја. Према популационој динамици регион Бачке и Срема има, у периоду 1971-1991. године, надпросечан раст у односу на популациону динамику Војводине, а исподпросечан у односу на темпо демографског раста Србије. У етапи 1981-1991. година, у овом региону, два реона првог степена, остварују веома благ пораст, а два значајнију стагнацију, што представља резултат већ раније испољених тенденција. Без обзира на имиграциону атрактивност Новог Сада, као и релативно повољну старосну структуру становништва, реон Јужна Бачка у овој етапи, имао је демографски раст око 3%, што показује да процес популационе стагнације јача чак и у најпотенцијалнијем демографском реону Јужне Бачке.

Други реон за демографска истраживања другог степена у Војводини је Банатски. Подаци о истраживаним индикаторима, за период 1971-1991. година, за овај реон дати су у табелама 14

(промене у броју становника и густини) и 15 (индекси демографског раста-пада).

Таб. 15 – Динамика становништва и промене у густини насељености у демографском реону II степена Банат у периоду 1971-1991. година

Tab. 15 - Population dynamics and changes in population density in a demographic region of 2nd degree, Banat, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Број становника			Становника на km ²		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Јужни Банат	331285	340189	328428	78	80	77
Северни Банат	335274	332505	320183	72	71	69
БАНАТ	666559	672694	648611	75	75	73

Извор:

Попис 1991. – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама; Савезни завод за статистику, Београд 1995.

Табела 16 – Индекси раста (пада) броја становника у демографском реону II степена Банат у периоду 1971-1991. година

Tab. 16 - Indexes of population increase (decrease) in a demographic region of 2nd degree, Banat, in the period 1971 – 1991

Реон I степена	Индекси		
	1971.-1981.	1981.-1991.	1971.-1991.
Јужни Банат	103	96	99
Северни Банат	99	96	95
БАНАТ	101	96	97

Ово је један од најхомогенијих реона другог степена у Србији. Формирају га два реона првог степена, који се према територијалној величини (чак и према броју општина које обухватају), популационој величини и динамици, као и густини насељености, минимално разликују. Реон Јужног Баната је нешто насељенији од реона Северног Баната, али је разлика, практично, занемарљива. Овако, релативно избалансиран однос резултат је како уједначених физиономских карактеристика, тако и изражене нодалне бицентричности овог реона другог степена, где два водећа центра (Зрењанин, у реону Северни Банат и Панчево, у реону Јужни Банат) имају уравнотежене димензије и утицаје. Кад се ради о популационој динамици карактеристично је да само реон Јужног Баната, једино у етапи 1971-1981. година, остварује блажи демографски раст (што је резултат популационог пораста Панчева), а затим стагнацију, док реон првог степена Северни Банат, у целом посматраном периоду, има изражену демографску стагнацију, тако да регион Баната, у 1991. години, има око 5% мање становништва у поређењу с 1971. годином.

У трећој фази (кораку) овог прелиминарног истраживања хипотеза о схеми сталних реона за демографска истраживања, као основи за демогеографску регионализацију Србије, тестирана је анализом основних промена просторно-демографског карактера, у периоду 1971-1991. година, за које се предпоставља да су основни индикатори унутаррегионалне хомогености (хетрогености) свих реона другог степена у Републици. Овим тестирањем обухваћена су два главна „синтетичка” показатеља: индекси демографских промена и коефицијенти опште насељености. У табели 17 дата је дистрибуција реона првог степена, унутар сваког појединог реона другог степена, према вредности коефицијента одступања од просечне вредности индекса демографског раста (на регионалном нивоу) у периоду 1971-1991. година.

Таб. 17 – Дистрибуција реона I степена према коефицијенту одступања од просека индекса демографског раста реона II степена у чијем се саставу налазе (стање 1991. године)

Tab. 17 - Distribution of 1st degree regions according to the coefficient of aberration from the average demographic increase index of the 2nd degree regions incorporated in their system (1991)

Реон II степена	Број реона I степена	Број реона према коефицијенту одступања				
		1	2	3	4	5
ШУМАДИЈА	6	3	1	1	1	-
ИСТОЧНА СРБИЈА	4	-	-	4	-	-
ЈУЖНА МОРАВА	5	1	1	1	2	-
СТАРОВЛАШКИ КРАЈ	5	-	-	4	1	-
КОСОВО И МЕТОХИЈА	4	-	1	2	1	-
БАЧКА И СРЕМ	4	-	2	1	1	-
БАНАТ	2	-	-	1	1	-
СРБИЈА	30	4	5	14	7	-

1=више од -10%; 2=од -5% до -10%; 3=од -5% до +5%; 4=од +5% до +10%; 5=више од +10%

Највећи број сталних реона првог степена за демографска истраживања има коефицијент одступања (за посматрани период 1971-1991. година) релативног демографског раста-пада, мереног индекса, у поређењу с просеком региона другог степена у чијем је саставу, у оквиру распона од -5% до +5%, тако да овај интервал представља, *de facto*, модални интервал. Од укупно 30 реона првог степена у Србији 14 (или око 47%) имају популациони раст (пад) унутар овог интервала, с тим да у појединим регионима другог степена представљају, практично, изузетак (у региону Шумадија, на пример), у

неким доминирају (Косово и Метохија), а у појединим су само они заступљени (Источна Србија, Старовлашки крај). Укупно 7 реона првог степена имају, у посматраном периоду, од +5% до +10% изнадпросечан раст, а нити један више од 10% у односу на просек региона којем припадају. У највећем броју случајева ради се реонима чији су водећи урбани центри (у демографском смислу) уједно и главна нодална средишта чији стварни гравитациони утицај значајно прелази границе ових реона (Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац), или се према основним принципима формирања ове схеме не може „даблонизирати” (као у случају Приштине), а у неким примерима представља резултанту комбинације више елемената и фактора (Шарски крај, Јабланица, Ибар, Врањски крај). Од укупно 30 реона првог степена у Републици 9 (односно приближно 22%) припада категорији изразито демографски стагнантних,⁸ а доминирају у региону другог степена Шумадија, који је, према свим релативним мерама хомогености, најхеторегнији у поређењу са свим осталим реонима истог ранга у Републици.

Таб. 18 – Дистрибуција реона I степена према коефицијенту одступања од просечне густине насељености реона II степена у чијем се саставу налазе (стање 1991. године)

Tab. 18 - Distribution of 1st degree regions according to the coefficient of aberration from the average population density of the 2nd degree regions incorporated in their system (1991)

Реон II степена	Број реона I степена	Број реона према коефицијенту одступања				
		1	2	3	4	5
ШУМАДИЈА	6	4	1	-	-	1
ИСТОЧНА СРБИЈА	4	2	1	-	-	1
ЈУЖНА МОРАВА	5	2	-	1	-	2
СТАРОВЛАШК И КРАЈ	5	2	-	2	-	1
КОСОВО И МЕТОХИЈА	4	2	-	-	1	1
БАЧКА И СРЕМ	4	2	-	1	-	1
БАНАТ	2	-	-	1	1	-
СРБИЈА	30	14	2	5	2	7

1=више од -10%; 2=од -5% до -10%; 3=од -5% до +5%; 4=од +5% до +10%; 5=више од +10%

⁸ Од ових 9 реона 5 је у периоду 1971-1991. година имало демографски пад од -5% до -10%, а 4 (чак 3 у региону Шумадија) више од -10% у односу на просек региона другог степена у чијем су саставу.

Ова дистрибуција има дијаметрално супротне карактеристике у односу на претходну. Највећи број реона првог степена у Србији (14) има коефицијент одступања који је већи од -10% у односу на регионални просек. Доминирају у региону Шумадија, а значајно су присутни у свим осталим регионима (изузев у Банату). На супротном полу је 7 реона првог степена, који су 1991. године били 10% и више насељенији, у односу на регионални просек. Сви ови реони имају један (изузев реона Јужна Морава с два и реона Источна Србија с три) урбана центра, који, стварно, детерминишу надпросечну насељеност. Осталих 9 реона првог степена дистрибуирани су тако да се 5 налази унутар интервала који се креће, у толерантним, границама просека (од -5% до $+5\%$), два се налазе унутар изнадпросечног интервала (од $+5\%$ до $+10\%$), а два имају, значајно, исподпросечну вредност коефицијента опште насељености (од -5% до -10%).

У суштини, сви резултати ове анализе, којом су испитиване неке промене просторно-демографског карактера у сталним реонима за демографска истарживања Србије (у периоду 1971-1991. година) потврђују хипотезу да би схема ових реона могла да представља солидну основу за демогеографску декомпозицију (регионализацију) територије Републике. У односу на главне принципе формирања ове схеме, којом је простор Србије, на основу комплексних истраживања, декомпонован на 7 реона другог и 30 реона првог степена (картограм у прилогу), тенденције популационог развоја, испољене у периоду овог истраживања, детерминишу неке модификације, које (у основи) не би нарушиле основну структуру, и суштину, схеме. Поједностављено ове модификације сводиле би се на следеће:

- формирање посебних реона (првог или другог ранга, зависно од модификације принципа и критеријума) за урбане агломерације Београда, Новог Сада, Ниша, Крагујевца (а вероватно и Приштине), чији популациони развој, и актуелан демографска димензија, озбиљно нарушавају како основне принципе ове схеме, тако (према стварним ефектима) и у потпуности деформишу постојећу просторно-демографску структуру реона, вишег ранга, у чијем се саставу налазе,
- преиспитивање (горњих) популационих лимита, за реоне оба ранга, укључујући и, квантитативно, прецизирање доњих лимита (минимума), у складу с актуелним демографским димензијама реона,
- на основу ових корекција извршити интрарегионалне модификације (чак до нивоа декомпозиције) свих ових реона другог степена, који обухватају „датуљасте“ (на пример Јужна Морава), или „гигантске“ просторно-демографске целине нижег (првог) ранга (Београд).

На овај начин схема би била прилагођена постојећој просторно-демографској ситуацији у Србији, и то на основу стварних ефеката укупног популационог развоја, укључујући и прераспештај становништва, што је један од основних принципа демогеографске регионализације (Радовановић, 1994). У том случају ова схема би могла да представља максимално употребљиву основу за општу демогеографску регионализацију Републике, која би била, нека врста резултанта, преклапањем више (према примени различитих приступа, принципа, поступака, критеријума, и што је најважније према специфичности демографских обележја која су основ) посебних демогеографских регионализација (Стојановић, Михајловић, 1996). Посебан квалитет (и специфичност) схеме сталних реона за демографска истраживања је да се границе реона другог степена, у великој мери, поклапају с претходним (МРЗ), али и садашњим, формалним мезорегионалним целинама (окрузи).

Литература и статистички извори

- Група аутора (1963) – *Шема сталних реона за демографска истраживања*. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Радовановић М. (1994) – *Регионализам као приступ и принцип, и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију*. Зборник радова бр. 44-45, Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- РЗС (1988) – Општине у СР Србији – статистички подаци. Републички завод за статистику, Београд.
- Сентић М. (1963) – *Шема сталних реона за демографска истраживања*. Становништво бр. 2, година I, Центар за демографска истраживања – ИДН), Београд.
- Стојановић Б, Михајловић С. (1996) – *Основни елементи за демографску регионализацију*. Становништво бр. 3-4, година XXXIV, Центар за демографска истраживања ИДН – Друштво демографа Југославије, Београд.
- СЗС (1995) – Попис 1991 – Становништво, књига 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама, Савезни завод за статистику, Београд.

Branislav Stojanović

Summary

Some changes in population of the demographic regions of Serbia in the period of 1971 – 1991

Scheme of permanent regions for demographic researches was established at the beginning of the sixties. According to this scheme, the area of Serbia is decomposed into 30 regions of first degree and 7 regions of second degree. This, demographic, regionalization with its principals, methodology and main results may be used as a potential basis for demogeographic regionalization of the Republic. Therefore, we "tested" its actuality by analyzing two components: one very demographic – the dynamics in changes of population volume of regions of both degrees in the period of 1971 – 1991); and the other, spatial-demographic component – changes in the population density in the same period in regions of both degrees. The aim of this research is to establish the significance of this scheme for possible demogeographic regionalization, and to find out whether the existing spatial-demographic situation of Serbia modifies it.

The results of the analysis have verified the hypothesis that this scheme of permanent regions for demographic researches could represent a solid basis for demogeographic regionalization of the territory of Serbia. It also showed that the tendencies of population growth in the period 1971-1991 necessarily determine some modifications that basically would not alter its essential structure. These modifications refer to the following: distinguishing separate regions for areas of large urban agglomerations (Belgrade, Novi Sad, Priština, Niš, Kragujevac); reexamining the upper population limits for regions of both degrees, but also establishing the down limits (minimum of demographic volume) in accordance to the actual demographic situation; intra-regional decomposition of those second degree regions that comprise either "lilliput" or "giant" spatial-demographic entities of lower level.

Scheme, modified in this way, could represent a foundation of maximum applicability for a general demogeographic regionalization of Serbia. It would be a sort of a resultant, obtained by the process of "overlaying" a number of separate demogeographic regionalizations, by usage of different approaches, procedures, criteria, and most importantly, according to specific demographic qualities, which is the basis.